

РОЗДІЛ I ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

*О. Симчишин
(м. Кам'янець-Подільський)*

ЗАГАЛЬНИЙ ЄВРЕЙСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ СОЮЗ У ЛИТВИ, ПОЛЬЩІ Й РОСІЇ (БУНД) НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ: КОРОТКИЙ ОГЛЯД ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Політичне життя суспільства завжди цікавило істориків найбільше. Власне, відповідним процесам у науковій літературі приділяється досить значна увага.

Історія політичних партій різного спрямування хоча й вивчалася на добротному рівні, проте містить чимало „білих плям”. Особливо це стосується національних партій. І якщо українські, вірменські чи польські організації, котрим у радянські часи приділялася незначна увага, сьогодні вивчаються у власних державах досить активно, то партії так званих національних меншин, як єврейські, не знаходять належного відображення в історичних дослідженнях.

А вивчення питань зародження цих організацій, формування їх місцевих осередків, методів діяльності є досить цінним для аналітичних співставлень та проведення паралелей.

Процес зародження політичних партій на території Наддніпрянської України, яка була складовою частиною Російської імперії, припав на кінець XIX – початок XX ст. Цікаво, що однією з перших партій, що виникла на терені імперії, став Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі й Росії (Бунд) (перший з'їзд останнього відбувся 25–27 вересня 1897 р. у Вільно). На початку XX ст. осередки його з'явилися на території Правобережної України. (Перші бундівські організації в Житомирі, Бердичеві та Києві виникли протягом 1901–1902 рр.). Поступово партія перетворилася у могутню політичну організацію, яка на 1905 р. налічувала понад 34 тис. членів і десятки тисяч прихильників.

Бундівські осередки розгорнули діяльність у багатьох населених пунктах Правобережної України. В деяких містах та містечках регіону „Союз” був найвпливовішою політичною організацією, а серед

революційних партій гідно намагався конкурувати з РСДРП й УСДРП. Зважаючи на це, висвітлення діяльності Бунду заслуговує на увагу з боку дослідників.

Історіографічному огляду діяльності „Союзу” присвятив свою працю Гусев В.І.¹ Автор звернув увагу на ті праці, в яких певним чином висвітлювалась історія Бунду, подаючи при цьому досить ґрунтовний їх аналіз.

Ми ж у своїй публікації ставимо завдання розглянути матеріали, в яких показується робота партії на Правобережжі, а також звернемо увагу на джерельну базу проблеми.

Щодо джерел, то ми поділяємо їх на неопубліковані та опубліковані. До перших слід віднести архівні документи. Насамперед це справи з Кам'янець-Подільського міського державного архіву (далі – КПМДА). Найбільше матеріалів з даної проблематики містять фонди 228 (Канцелярія подільського губернатора) і 281 (Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду).

Нами розглянуто понад 70 справ різного змісту. Як правило, вони являють собою звіти поліцейських приставів, наглядачів, повітових справників щодо поширення прокламацій, влаштування зборів, демонстрацій, тощо. Є також копії окремих листівок, протоколи арештів. Стосуються вони здебільшого Подільської губернії.

Такі матеріали дають змогу розглянути основні методи діяльності осередків Бунду у Правобережній Україні. Крім того, вони дозволяють визначити найбільш активних діячів останніх та приблизну їх чисельність.

Поряд з цим певні відомості про діяльність місцевих осередків єврейських політичних партій на Поділлі містять фонди 777, 780, 786 (відповідно товариші прокурора по 2-й Балтській дільниці, по Кам'янець-Подільській, по Брацлавській дільниці й т. д.).

Загалом, розглянувши матеріали Кам'янець-Подільського міського архіву, можна частково висвітлити діяльність місцевих партійних осередків, чисельність останніх, соціальний і віковий склад їх окремих діячів.

Значну джерельну базу представляють собою матеріали Центрального державного історичного архіву в м. Києві. Тут ми знаходимо найрізноманітніші справи щодо діяльності партійних осередків. Це й зразки агітаційних прокламацій із фонду 838 (Колекція листівок), і періодичні та неперіодичні видання, які можна знайти у багатьох фондах. Такі документи дали змогу прослідити еволюцію програмних засад партії, її агітаційну роботу.

Досить цінними для вивчення діяльності правобережних осередків є

газети Бунду. Особливо слід виділити „Arbeiterstimme”, „Веккер”, „Der idischer arbeiter” „Последние известия”. В останній (видавалася газета Закордонним комітетом) дуже часто містилися відомості з міст і містечок Правобережної України про роботу осередків „Союзу”.

Значну кількість справ, в яких знаходяться відомості про діяльність бундівських організацій у Подільській, Волинській, Київській губерніях, містять фонди 274 (Київське головне жандармське управління), 301 (Подільське головне жандармське управління), 1335 (Волинське головне жандармське управління), 275 (Київське охоронне відділення), 276 (Південно-Західне охоронне відділення), 816 (Волинське охоронне відділення), 318 (Київська судова палата), 317 (Прокурор Київської судової палати), 442 (Волинський, київський та подільський генерал-губернатор).

Це, як правило, протоколи арештів, обшуків, а також повідомлення посадових осіб про поширення прокламацій, влаштування зборів, страйків, демонстрацій, вечорів.

Досить цінними і цікавими є матеріали агентурних свідчень щодо діяльності партії в регіоні, а також списки місцевих осередків. Завдяки таким документам можна досить повно визначити картину формування бундівських організацій на Правобережжі, їх функціонування на початку ХХ ст., у роки Першої російської революції й періоду реакції.

З опублікованих джерел можна назвати “Программные документы национальных политических партий и организаций России (конец XIX в. – 1917 г.)”², де розглядається програма Бунду. Її аналіз дозволяє прослідити, яким чином відбувалося становлення партійної ідеології. До опублікованих джерел відносяться також “Материалы по истории еврейского рабочего движения в конце XIX – начале XX века”.

Взято нами до уваги також мемуарні джерела. Вони хоча мало стосуються проблеми діяльності „Союзу” на Правобережжі, та все ж необхідні під час вивчення даного питання. Це насамперед статті А. Кремера³ і В. Цоглини, присвячені⁴ подіям, пов’язаним із заснуванням Бунду, його I з’їздом.

Можна також назвати й „Записки делегата Коби Івановича”, про перебіг подій на II з’їзді РСДРП⁵.

Не залишена поза увагою і так звана партійна література. Сюди ми відносимо роботи ідеологів як Бунду, так й інших різноманітних партій: В. Жаботинського⁶, В. Медема⁷, З. Островського⁸; а також брошури видання ЦК Бунду⁹. Ці джерела дозволяють краще з’ясувати ідейні засади партії, методи її роботи, організаційну структуру.

Брошури ж так званого „звітнього характеру” про представництво „Союзу” на соціалістичних конгресах, про діяльність його організацій

дають багатий фактичний матеріал, розкривають чисельність партійних осередків, у тому числі й тих, які діяли на території Правобережної України (Бердичівський, Київський, Житомирський, Рівненський)¹⁰. Загалом джерельна база проблеми достатньо широка і потребує історичного аналізу.

Щодо висвітлення діяльності Бунду в науковій літературі, то воно досить слабе. В історіографії проблеми можна виділити декілька етапів.

Дореволюційний період представлений, як правило, матеріалами „по гарячих слідах”. Звичайно, їх небагато, але вони досить цінні. Наприклад, автори “Еврейской энциклопедии”¹¹ подали інформацію про передумови утворення партії, її діяльність та чисельність, формування програмних засад, час появи осередків на території Правобережної України. Авторами деяких статей до енциклопедії були діячі Бунду.

Хочемо також наголосити на окремих працях В. Леніна¹². Лідер більшовиків надзвичайно критично у своїх працях оцінював „Союз”, називаючи його опортуністським, націоналістичним і таким, що роз’єднував робітничий рух.

Наступний період – 20-ті рр. XX ст. – доба непу. В той час відбувалася відносна лібералізація суспільно-політичного життя, що позначилося й на історичних дослідженнях. Тоді діяльність політичних партій висвітлювалася більш-менш об’єктивно, перевага надавалася в основному фактичному викладу матеріалу. Саме у той період з’явилися праці колишніх діячів Бунду. Серед них особливе місце займали дослідження Н.А. Бухбіндера¹³. В них автор детально описав події, пов’язані з діяльністю єврейських гуртків у 80–90 рр. XIX ст., розглянув хід Першого з’їзду партії в Вільно у 1897 р. та висвітлив єврейський робітничий рух у перші дні російської революції 1905–1907 рр.

Працею мемуарного характеру можна назвати роботу Ю. Мартова „Записки социал-демократа”¹⁴, де автор зупинився на передумовах і ранніх етапах становлення бундівського руху.

Досить цінні відомості з діяльності організацій „Союзу” на Поділлі містила праця А. Зекцера¹⁵. У ній автор зупинився на питаннях чисельності окремих осередків, їх діяльності протягом 1904–1906 рр.

Питання діяльності партії в Черкаському районі висвітлив у своїй публікації Юдицький¹⁶. Його дослідження є цінним для вивчення роботи її місцевих організацій.

Особливої уваги щодо вивчення проблеми в період 20–30-х рр. XX ст. заслуговують праці М. Рафеса „Очерки по истории Бунда”, „Очерки истории еврейского рабочего движения”¹⁷. У них автор досить глибоко показав картину утворення партії, появи її осередків на території Правобережної України, висвітлив їх роботу, назвав чисельність

деяких із них. Праці Рафеса базувалися на значній джерельній базі, власних спогадах.

Фактично „Очерки по истории Бунда” стали хрестоматійною працею й вивчати проблему без неї просто неможливо.

Аналізуючи перші праці по історії „Союзу”, хочеться наголосити, що вони містять багатий фактичний матеріал, цікаві спогади, але водночас чіткої картини про діяльність Бунду на території Правобережної України не дають, розглядаючи проблему епізодично, фрагментарно, в ракурсі загальної діяльності партії.

Протягом 30–60 рр. ХХ ст. проблема залишалася поза увагою дослідників.

З 70-х рр. розпочався новий період у дослідженні даного питання.

Діяльність Бунду почала розглядатися з критичного боку. Партія характеризувалася як дрібнобуржуазна, опортуністська. Прикладом такого підходу можуть слугувати праці Ч. Панаваса¹⁸, Шостака Ю.¹⁹, а також колективна монографія “Непролетарские партии России. Урок истории”²⁰.

В них „Союз” висвітлювався у дусі ленінських настанов – надзвичайно критично, хоча вони містять цікаві дані, пов’язані з чисельністю партії, її співпрацею з іншими революційними організаціями. Проблемі правобережних бундівських осередків у даних працях приділяється дуже мало уваги.

Новий етап пов’язаний з 90-ми рр. ХХ ст. – періодом, коли дослідники об’єктивно, без ідеологічної упередженості могли з’ясувати історію політичних партій.

В цей час з’явилися праці В.І. Гусева, який присвятив Бунду докторську дисертацію²¹ і ряд статей²². У них характеризується роль партії в суспільно-політичному житті України на початку ХХ ст., розглядається еволюція програмних засад останньої, простежується робота її місцевих осередків, у тому числі й на території Правобережної України. Проте основна увага зосереджується на діяльності “Союзу” після 1917 р.

В цей час виходять також у світ підручники, енциклопедичні праці, в яких міститься інформація з історії Бунду.

Чимало праць, у яких є часткові відомості по проблемі видавалося в кінці ХХ ст. у Росії. Увагу проблемам історії „Союзу” приділила М.М. Червякова. Її публікації „О противоречиях Бунда”²³ та в співавторстві з Л.М. Овруцьким „Бунд известный и неизвестный”²⁴ містять цікавий фактичний і аналітичний матеріал. Поряд з тим відомості щодо проблеми є у підручнику “Политические партии России: история и современность”²⁵, енциклопедії “Политические партии России. Энциклопедия”²⁶ й ще ряді праць загального характеру, в яких „Союз” розглядається

у контексті з іншими історичними подіями.

У 1995 р. в Парижі вийшла праця, у якій зібрані документи, публікації, статті лідерів Бунду. Мова йде про „Соблазн социализма. Революция в России и евреи”²⁷, автором якої став А. Серебрянников, а редактором – О. Солженіцин. Зібрання документів містить чимало відомостей про діяльність „Союзу” у Правобережній Україні протягом усього періоду існування партії.

Окремо можна виділити єврейську історіографію проблеми. В працях Я.С. Хонігсмана та А.Я. Наймана²⁸, Ф. Канделя²⁹ бундівська проблематика розглядається як складова частина наукових розвідок з історії єврейської спільноти.

Загалом у порівнянні з іншими політичними партіями Загальний єврейський робітничий союз у Польщі, Литві, Росії (Бунд) знаходиться на недостатньому рівні дослідження.

Фактично праць, в яких проблема діяльності „Союзу” на Правобережжі висвітлюється тією чи іншою мірою, лише декілька. Проте навіть у цих дослідженнях питання розглядаються фрагментарно, епізодично. Більшість праць поверхнево торкаються проблеми в площині розгляду діяльності Бунду загалом. Партія ж займала одне із найпомітніших місць на території регіону і, на нашу думку, потребує глибшого дослідження. Тим більше джерельна база проблеми чимала.

¹ Гусев В.І. До питання про наукову розробку діяльності БУНДУ в Україні // Історіографічні дослідження в Україні. – Випуск 10. – К., 2000. – С. 157–171.

² Програмные документы национальных политических партий и организаций России (конец XIX в. – 1917 г.). Сборник документов. – Вып. 1. – М., 1996. – 196 с.

³ Кремер А. Основание БУНДа // Пролетарская революция. – 1922. – № 11. – С. 50–56.

⁴ В.Цоглин. От кружков к партии // Соблазн социализма. Революция в России и евреи. Составитель Серебрянников. – Париж-Москва, 1995. – С. 239–247.

⁵ „Бакинский Пролетарий”. – № 1. – 20 июня 1907 г. „Бакинский пролетарий”. – № 2. – 10 июля 1907 г.

⁶ Жаботинский В. БУНД и сионизм. – Одесса, 1906. – 49 с.

⁷ Медем В. Социал-демократия и национальный вопрос. – Саратов, 1917. – 68 с.

⁸ Островский З. БУНД (его прошлое, настоящее и будущее). – Изд. Екатеринославского

райкома ЕСДРП (Поалей-Цион), 1917. – 52 с.

⁹ К вопросу о терроризме. – Лондон, 1903. – 53 с.; Наша ближайшая организационная задача. – Лондон, 1903. – 16 с.; Современный политический момент и наши национальные требования. – Последние известия Бунда. – N250. – 25 сентября 1905 года.

¹⁰ Деятельность БУНДа за последние 2 года (от IV-го до V-го съезда). – Лондон, 1903. – 47 с.; Доклад Интернациональному Социалистическому конгрессу в Амстердаме. Деятельность Бунда после IV съезда (1903–1904). – Женева, 1904; Вопрос о представительстве на международном социалистическом конгрессе в Амстердаме. Отчет делегации Бунда. – Женева, 1904; Извещение о VII съезде „Бунда”. – Женева, 1906.

¹¹ Еврейская энциклопедия. В 16 томах. – СПб., 1908–1913.

¹² *Ленін В.І.* Назадній напрям у російській соціал-демократії. – Повне зібрання творів. (далі – ПЗТ). – Т. 4. – С. 230; *Ленін В.І.* Останнє слово бундівського націоналізму. – ПЗТ. – Т.7. – С. 306–309; *Ленін В.І.* Становище Бунду в партії. – ПЗТ. – Т. 8. – С. 62–75.

¹³ *Бухбіндер Н.А.* I съезд “Всеобщего еврейского рабочего союза БУНДа” // Пролетарская революция. – № 11. – 1924. – С. 203–208; *Бухбіндер Н.А.* 9 января и еврейское рабочее движение (по неизданным архивным материалам) // Соблазн социализма. Революция в России и евреи /составитель Серебрянников А. – Париж-Москва, 1995. – С. 340–343.

¹⁴ *Мартов Ю.* Записки социал-демократа. – М., 1924.

¹⁵ *Зекцер А.* 1905 рік на Поділлі. – Ч. II. Робітничий рух та діяльність революційних організацій 1904–1906. – Вінниця, 1925. – 123с.

¹⁶ *Юдицький А.* “Бунд” в Черкасском районе в 1904–1905 гг. // Летопись революции. – 1923. – № 5. – С. 136–146.

¹⁷ *Рафес М.* Очерки по истории Бунда. – М., 1923. – 440 с.; *Рафес М.* Очерки истории еврейского рабочего движения. – М., 1929. – 255 с.

¹⁸ *Панавас Ч.В.* Борьба большевиков во главе с В.И. Лениным против оппортунистической теории и политики БУНДа (1903–1917): Автореферат на соискание ученой степени канд. ист. наук. – М., 1972. – 22 с.

¹⁹ *Шестак Ю.И.* Борьба большевистской партии против национализма и оппортунизма Бунда. – М., 1980.

²⁰ Непролетарские партии России. Урок истории. – М., 1984. – 565 с.

²¹ *Гусев В.І.* БУНД в суспільно-політичному житті України (кін. ХІХ ст. – 1921): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня докт. іст. наук. – К., 1999. – 36 с.

²² *Гусев В.І.* Бундівські організації України в 1905 році // Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 173. – К., 1996.

²³ *Червякова М.М.* О противоречиях Бунда // История национальных политических партий России (Материалы международной конференции). – М., 1996. – С. 108–119.

²⁴ *Овруцкий Л.М., Червякова М.М.* Бунд – известный и неизвестный (из истории российских партий) // “Родина”. – М., 1991. – № 9–10.

²⁵ Политические партии России: история и современность. – М., 2000.

²⁶ Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М., 1996. – 872 с.

²⁷ Соблазн социализма. Революция в России и евреи. – Париж-Москва, 1995. – 524 с.

²⁸ *Хонигсман Я.С., Найман А.Я.* Евреи Украины. Краткий очерк истории. – Ч. 1. – К., 1992. – 386 с.

²⁹ *Кандель Феликс.* Очерки времен и событий из истории российских евреев. – Ч. III. – Ерусалим, 1994. – 335 с.